

Vergelijkend onderzoek naar verschillende vormen van verduurzaming van de landbouw en voedselketen

Rapportage afsluiting UBA-project

Projectcode 17.EI. AGF.00;

Doc nr: 4174140

Datum: 11-04-2017

Contactpersoon: Paul van Enkevort, PvEnkevort@brabant.nl

Inhoud

Samenvatting

1. Aanleiding en doel
2. Onderzoeksopzet en onderzoeksvragen
3. Wat verstaan we onder duurzaamheid?
4. Welke indicatoren voor duurzaamheid komen het meest in beeld?
5. Wat voor duurzaamheidsvormen in de landbouw en voedselketen kennen we?
6. Hoe zijn de verschillende vormen met elkaar te vergelijken?
7. Welke vormen verdienen de meeste inzet met stimuleringsmiddelen?
8. Waaraan hebben deze vormen behoefte om zich te ontwikkelen en welke provinciale stimuleringsinstrumenten lijken daarvoor het meest opportuun?

Samenvatting

Deze deskstudie is onderdeel van de UBA (Uitvoeringsagenda Brabant Agrofood 2016 - 2020) en dient om inzichtelijk te maken welke vormen van verduurzaming het best kunnen worden gestimuleerd in het kader van de UBA en hoe daarvoor de beschikbare stimuleringsinstrumenten effectief inzetbaar zijn.

Voor inschatting van duurzaamheidsprestaties is gelet op de verschillende onderdelen van de landbouw- en voedselketen om een eerlijke vergelijking mogelijk te maken. Voor de vormen die daarin het verschil kunnen maken is onderscheid gemaakt in keurmerken (zoals EKO), koplopers (zoals Keten Duurzaam Varkensvlees) en vormen van verduurzaming die zich vaak beperken tot de techniek en onderdelen van de bedrijfsvoering (zoals precisielandbouw).

Bij de vergelijking van de keurmerken en koplopers is gekeken naar: duurzaamheidsprestaties (van zaadje tot karbonaadje), transparantie & borging, omvang & groei, innovatiekracht en effect op het krachtenveld in de agrofoodbusiness dat de duurzaamheidstransitie bepaalt (zie tabel 5 op pag 21). Daarbij zijn op het niveau van specifieke initiatieven (projecten) de meerwaarde en effectiviteit van de steun belangrijke factoren.

De belangrijkste conclusies van deze studie zijn als volgt:

Een kwantitatieve vergelijking is lastig omdat hierbij een groot aantal factoren én de internationale dimensie een rol spelen.

Top-keurmerken en koplopers vormen de sleutel voor verduurzaming omdat hierbij:

- meerdere duurzaamheidsaspecten het best worden geborgd en geïntegreerd in de keten;
- veel innovaties ontstaan die na verloop van tijd worden overgenomen in de gangbare landbouw waardoor deze sneller verduurzaamt. Een voorbeeld is de ontwikkeling van GPS-gestuurde tractoren voor een betere bodemkwaliteit en efficiënter gebruik van meststoffen en andere input.

Vormen van verduurzaming die zich beperken tot een specifieke techniek en het bedrijfsniveau zijn waardevol voor versterking van de duurzaamheidsprestaties van keurmerken, koplopers en (in het kielzog) ondernemers in de gangbare landbouw. Het betreffen innovatieve investeringen die vaak vallen onder de categorieën precisie-landbouw, emissiearme stallen, dataficatie/ online verkoop en reststroomverwaarding.

Het is waardevol om (initiatieven van) meerdere (top-)keurmerken en koplopers te ondersteunen, omdat:

- Het lastig is te voorspellen welke vorm op termijn de grootste bijdrage zal leveren aan de verduurzaming. Daarvoor is het krachtenveld te complex en de dynamiek te groot; wat nu de beste is kan over een jaar weer anders zijn.
- Het bijdraagt aan een meer diverse (en minder kwetsbare) landbouwsector die onder andere beter inspeelt op veranderende consumentenwensen, nieuwe inzichten over gezondheid én op kansen en beperkingen van de ruimtelijke verscheidenheid, zoals de nabijheid van natuur en steden.
- Verdeling van de beleidsinzet de risico's verlaagt op concurrentievervalsing in relatie tot andere vormen met vergelijkbare duurzaamheidsclaims.
- Te veel stimulering van één vorm kan leiden tot verstoring van het nog fragiele evenwicht tussen vraag en aanbod omdat de marktvolumes van producten met deze concepten nog relatief klein zijn.

Deze keurmerken en koplopers met daaraan verbonden initiatieven en innovaties doorlopen een langjarig proces van ontwikkeling en opschaling vanuit een niche naar mainstream. Daarmee vervullen ze een rol in de transitie van het huidige landbouw- en voedselsysteem dat nog weinig ruimte biedt voor radicale veranderingen. Voor elk van deze fases van ontwikkeling en opschaling is er een andere behoefte bij deze concepten om de benodigde stappen te doorlopen (en uit de valley of death te komen). In het kader van de UBA (en deels ook het GOB en Economisch Programma) zijn voor deze verschillende fasen onderscheidende stimuleringsinstrumenten ontwikkeld die, aansluitend op instrumenten van buiten de provincie (bancair, markt, Rijk), de meest perspectiefvolle concepten kunnen steunen (zie fig. 4, pag. 22). Top-keurmerken die steun verdienen in de UBA zijn: EKO (biologische landbouw), Milieukeur en Beter Leven. Belangrijk daarvoor is dat ze hun duurzaamheidsthema's verbreden en verdiepen. Voorbeelden van koplopers die steun verdienen in de UBA zijn: De Vegetarische Slager (in het kader van de eiwittransitie), Keten Duurzaam Varkensvlees (thans ca 350 varkenshouders), Rondeel (kippenieren), Veldleeuwerik (akkerbouw), Korte Meerwaardeketens (als groep van meer dan 200 ondernemers in Brabant met daaronder vallende initiatieven zoals Boerschappen en Hereboeren), maar ook: De Hoevenaer, Big Developments, Smits Eieren, en Pluimvee/Etekin, Protix en Newfoss en Dutch Quinoa Group. Verandering van ons dieet, m.n. de verschuiving van dierlijke naar plantaardige eiwitten, heeft een groter effect op de verduurzaming van de landbouw en voedselketen dan bijvoorbeeld massale omschakeling naar biologische landbouw. De voor deze studie opgestelde beoordelingssystematiek is bruikbaar om (initiatieven van) huidige en nieuwe concepten en koplopers te beoordelen voor mogelijke steun in het kader van de UBA en voor de keuze van het meest geëigende stimuleringsinstrument daarbij.

1. Aanleiding en doel

In het kader van de UBA 2016 – 2020 en de bijbehorende [statenmededeling](#) van 19 april 2016 is toegezegd om een onderzoek te starten om de verschillende vormen van verduurzaming van de landbouw en voedselketen, zoals de biologische landbouw, te vergelijken. Voorts is daarbij aangegeven dat op basis van de uitkomsten van dit onderzoek de juiste keuzes kunnen worden gemaakt voor de inzet van de verschillende stimuleringsmiddelen, zoals POP3 en LIB.

2. Onderzoeksopzet en onderzoeksvragen

Dit onderzoek beperkt zich tot een deskstudie omdat er over dit onderwerp al erg veel is gepubliceerd en gecommuniceerd. Het onderzoek kan gezien worden als een quick scan ten behoeve van de beeldvorming en discussie over de meest effectieve inzet van de verschillende provinciale stimuleringsinstrumenten in relatie tot de verschillende duurzaamheidsvormen.

Uit het doel van dit onderzoek volgen zes onderzoeksvragen die achtereenvolgens worden behandeld. Dit zijn:

1. Wat verstaan we onder duurzaamheid?
2. Welke indicatoren voor duurzaamheid komen het meest in beeld?
3. Wat voor duurzaamheidsvormen in de landbouw en voedselketen kennen we?
4. Hoe zijn de verschillende vormen met elkaar te vergelijken?
5. Welke vormen verdienen de meeste inzet met stimuleringsmiddelen?
6. Waaraan hebben deze vormen behoefte om zich te ontwikkelen en welke provinciale stimuleringsinstrumenten lijken daarvoor het meest opportuun?

3. Wat verstaan we onder duurzaamheid?

Wanneer vinden we iets duurzaam of duurzamer dan een ander product? Is bijvoorbeeld biologisch voedsel duurzamer dan Milieukeur of uit de streek? Voor het vergelijken van de verschillende vormen van duurzaamheid in de landbouw en voedselketen is het volgende als toetsingskader van belang:

- Duurzame ontwikkeling, zoals gedefinieerd door de VN-commissie Brundtland uit 1987, is ontwikkeling die aansluit op de behoeften van het heden zonder het vermogen van toekomstige generaties om in hun eigen behoeften te voorzien in gevaar te brengen.
- Voor ons provinciale beleid is dat vertaald naar de zogenaamde Telos-driehoek (bron: [De Duurzaamheidsbalans van Brabant 2006](#)) waarbij duurzame ontwikkeling wordt opgevat als een ontwikkelingsproces gericht op het bevorderen van een evenwichtige groei (in balans) van:
  - de kwantiteit en kwaliteit van de natuur (het ecologische kapitaal),
  - van het lichamelijke en geestelijke welzijn van mensen (het sociaal-culturele kapitaal) en
  - een gezonde economische ontwikkeling (economisch kapitaal).
- Voor een integrale duurzame ontwikkeling geldt daarbij tevens:
  - Er moet sprake zijn van het gelijktijdig verbeteren van het economische, ecologische en het sociaal-culturele kapitaal. Verbetering van het ene kapitaal mag niet ten koste gaan van één of beide andere kapitalen.
  - De ontwikkeling moet houdbaar zijn over generaties heen: er mag geen afwenteling in de tijd plaatsvinden. Onze kinderen en kleinkinderen mogen geen last hebben van onze ontwikkeling.
  - De ontwikkeling moet ook houdbaar zijn op mondiaal niveau of anders geformuleerd: er mag geen afwenteling in de ruimte plaatsvinden. Onze ontwikkeling mag niet ten koste gaan van die in andere gebieden en andere landen.

Een eerlijke vergelijking van de verschillende vormen van duurzaamheid vereist een breed toetsingskader. Een kwantitatieve vergelijking is echter erg lastig vanwege de grote hoeveelheid informatie die hiervoor nodig is. In de literatuur is dit dan ook niet aangetroffen. De vergelijking is daarom praktisch ingestoken op basis van onderzoeken, studies en voorbeelden. Daarmee wordt op hoofdlijnen een aannemelijk beeld gevormd, ook al ontbreken veel puzzelstukjes.

4. Welke indicatoren voor duurzaamheid komen het meest in beeld?

Doordat de landbouw en voedselketen een groot aantal schakels kent met een internationale dimensie, speelt bij de vergelijking van verschillende vormen van duurzaamheid een grote rol welke onderdelen van het hele proces (van zaadje tot karbonaadje) in de beoordeling worden meegenomen. Hoe scoort het vlees van diervriendelijk gehouden varkens als die zijn gevoerd met soja en cassave afkomstig van percelen in Brazilië waarvoor bossen zijn gekapt? Hoe scoort een biologische kiwi die uit Israël is ingevlogen in vergelijking met een gangbaar geteelde appel uit Brabant? Kortom, als meer aspecten in de vergelijking worden meegenomen zal deze vergelijking zuiverder zijn, maar ook veel lastiger te realiseren omdat daarvoor meer informatie nodig is die vaak niet voorhanden is.

De literatuur kent vele rijtjes van duurzaamheidsthema's met graadmeters ofwel indicatoren (al dan niet fijnmazig) waarop kan worden gescoord. Belangrijke thema's en indicatoren die aansluiten op de actualiteit in de agrofood zijn:

Ecologisch kapitaal (tabel 5, kolom A t/m E)

- emissies van nutriënten (incl. ammoniak) en gewasbeschermingsmiddelen
- emissies van broeikasgassen, zoals in productie en transport (klimaat)
- effect op biodiversiteit
- effect op landschap (zicht)
- grond- en hulpstoffen (zuinig gebruik en kringloopsluiting): water, energie, mineralen, bodem, lucht

Sociaal-cultureel kapitaal (tabel 5, kolom F t/m I)

- omgevingskwaliteit (gezondheidsrisico's; fijn stof, geur, licht)
- diergezondheid en welzijn (incl brandveiligheid)
- cultuur en welzijn (relatie stad-platteland; consument/burger-producent)
- eerlijke handel

Economisch kapitaal (tabel 5, kolom J t/m M)

- bedrijfsrendement
- werkgelegenheid
- arbeidsomstandigheden (werkvreugde en veiligheid)
- kennis en kunde

Dat de duurzaamheid van de landbouw sterk onder druk staat blijkt onder meer uit een [studie in opdracht van de FAO](#) uit oktober 2015 (landbouw en voedselorganisatie van de VN). Na screening van landbouwmethoden uit 40 landen die bijdragen aan 80% van de mondiale voedselproductie is het negatieve effect op het milieu geschat op 3.000 miljard dollar per jaar. Ter vergelijking: Dit is meer dan het jaarlijkse BNP van het Verenigd Koninkrijk en in veel gevallen meer dan de marktwaarde van de landbouwproducten. De grootste kwetsbaarheid is gelegen in het feit dat de negatieve milieueffecten van de landbouwproductie niet zijn verwerkt in de prijs van voedsel. Hoe dit ook geldt voor Nederland wordt onder meer aangegeven in de [SWOT-analyse](#) voor het POP3-programma 2014 - 2020 (pag. 28 - 69) en voor Brabant in vele provinciale beleidsdocumenten. De duurzaamheidskapitalen en -thema's zijn vaak met elkaar verweven. De lage rendementen van het agrarische bedrijf bieden ondernemers weinig ruimte om te investeren in een milieuvriendelijkere productie.

Met een select aantal thema's en indicatoren kan een globaal beeld worden verkregen van de belangrijkste duurzaamheidsprestaties en tekorten voor de verschillende vormen in de landbouw en voedselketen. De mondiale dimensie vormt daarvan onderdeel, vanwege de internationale handel en goederenstromen. Deze thema's en indicatoren zijn opgenomen in tabel 5, pag 21).

5. Wat voor duurzaamheidsvormen in de landbouw en voedselketen kennen we?

Sinds duurzaamheid hoog op de agenda staat heeft het bedrijfsleven daarop ingespeeld met een grote diversiteit aan initiatieven ofwel vormen, met al dan niet met terechte pretenties dat ze duurzamer zijn dan de zogenaamde standaard ofwel gangbaar. Deze vormen zijn aan de hand van de volgende maatstaven gecategoriseerd.

- A. Gericht op wettelijke versus bovenwettelijke duurzaamheidsprestaties: Hoewel het wettelijke deel (zoals spuitlicenties en ketentransparantie) ook belangrijk is voor verduurzaming van de landbouw en agrofoodsector valt dit buiten het bereik van dit onderzoek omdat de provincie daarin nauwelijks een rol vervult. Deels wettelijk-bovenwettelijk zijn de afspraken gemaakt in

het kader van Global-GAP (Good Agricultural Practice), ofwel Europese retail richtlijnen voor agrarische producten. De retail heeft het initiatief genomen om zelf voorwaarden voor de primaire producent in Europees verband vast te leggen. Binnen Global-GAP worden met collega-supermarktorganisaties en adviseurs en certificeerders uit de landbouwsector uit heel Europa nieuwe standaards voor de voedselveiligheid en voor ketengaranties uitgewerkt. Binnen dit kader valt ook de Nederlandse Alliantie Verduurzaming Voedsel. Hierbij zijn de provincies niet of nauwelijks betrokken maar deze alliantie lijkt vooral het belang van de levensmiddelenhandel te dienen.

- B. Al dan niet met een kwaliteitsoordeel over het product: Dit door middel van een keurmerk¹, certificaat en/of logo, en vaak om de consument te informeren en over te halen het product te kopen. Daarbij kan onderscheid worden gemaakt tussen:
1. Keurmerken die door producenten, fabrikanten en supermarkten zelf zijn bedacht en aangebracht, en die in wisselende mate lijken op reclame (zoals Jumbo Bewust en De Betere Kip);
  2. Keurmerken die zijn gecontroleerd door een min of meer onafhankelijke organisatie. Bijvoorbeeld het EKO-keurmerk door SKAL en anderen door de NVWA of een eigen stichting.
- C. Keurmerken gericht versus niet gericht op de consument: Voorbeelden van het laatste zijn Veldleeuwerik, Groen Label Kas (focus op jaarverslagen ikv MVO) en Maatlat Duurzame Veehouderij (initiatiefnemer is overheid en gelinkt met gunstige fiscale regelingen).
- D. Het duurzaamheidsthema of combinatie van thema's waarop beter wordt gescoord: Bijvoorbeeld dierenwelzijn met Beter Leven keurmerk versus Milieukeur dat ook op natuur en milieu scoort.
- E. Het bereik in de keten: Gaat het om één schakel in de keten dan wel specifiek om één onderdeel of techniek (bijvoorbeeld bij precisielandbouw en emissiearme stalvloeren), of is het een concept dat is verankerd in meerdere schakels van de keten (zoals bij biologische landbouw met het EKO-keurmerk en dat ook internationaal als biologisch kan worden verhandeld).
- F. Locatie van productie: Gaat het om de productie in Nederlandse en Brabantse landbouw of niet. De laatste categorie (zoals het Max Havelaarkeurmerk voor fairtrade-producten uit derde wereldlanden) zijn voor dit onderzoek minder relevant maar wel noemenswaardig vanwege de raakvlakken, qua ontwikkeling en de lange weg die ze hebben moeten afleggen om een plek te veroveren in de winkelschappen.

Orde in het woud van keurmerken en logo's

Als gevolg van het succes van keurmerken en logo's gericht op duurzaamheid zijn er zoveel hiervan ontstaan dat de consument het overzicht dreigde te verliezen en helaas ook vertrouwen erin. Bij de keurmerkenwijzer van Milieu Centraal staan bijna 200 duurzaamheidskeurmerken, waarvan ongeveer 80% in food. In tabel 1 staat voor de beeldvorming een overzicht met betrouwbare keurmerken zoals die door het Voedingscentrum zijn gepubliceerd met het hoofdthema waarop ze zijn gericht. Deze vallen voornamelijk onder bovengenoemde categorie B2 en zijn vaak verankerd in meerdere schakels van de keten. In tabel 2 staat een lijst van duurzaamheidsvormen die voor ons agrofood-beleid ook relevant zijn en veelal onderdeel vormen van de keurmerken in tabel 1 zoals Milieukeur en Beter Leven.

¹ De woorden keurmerk en certificaat worden vaak door elkaar gebruikt en in deze studie gelijk gesteld. Van oorsprong is het certificaat het papier waarop de keurmerkverlenende instantie verklaart dat een product of dienst het recht heeft om het keurmerk te voeren. Een logo dient voor de herkenbaarheid van producteigenschap zoals bij een keurmerk.

Vanwege het te grote aantal van keurmerken en logo's, heeft het Rijk na een Tweede Kamermotie hierover, samen met de Alliantie Verduurzaming Voedsel aan Milieu Centraal gevraagd tot een ordening van keurmerken te komen. De [resultaten](#) hiervan (oktober 2016) hebben geleid tot een selecte groep van 'solide' keurmerken. Daarbij is gelet op de volgende criteria:

- Ambitieuze duurzaamheidseisen (milieu, dierenwelzijn en/of werk);
- Transparantie;
- Controle die betrouwbaar is.

De topkeurmerken uit dit onderzoek (in alfabetische volgorde) zijn:

- ∨ ASC
- ∨ Beter Leven keurmerk (alleen 2 en 3 sterren)
- ∨ Demeter
- ∨ EKO
- ∨ Europees keurmerk voor biologische landbouw
- ∨ Fairtrade
- ∨ Milieukeur
- ∨ MSC
- ∨ Rainforest Alliance
- ∨ RSPO Certified Sustainable Palm Oil
- ∨ UTZ

Daarnaast behalen ook een Duits keurmerk (Naturland biologische kweekvis) en een Zweeds keurmerk (KRAV), die je beiden ook in Nederlandse winkels kunt aantreffen, de hoogste score.

Voor meer informatie over deze topkeurmerken en de andere keurmerken zie de [keurmerkenwijzer](#) van Milieu Centraal.

Tabel 1. Overzicht van betrouwbare keurmerken met bijbehorende (duurzaamheids) thema's volgens het [Voedingscentrum](#) en met hyperlinks voor meer informatie.

	Dieren-welzijn	Eerlijke handel	Natuur en Milieu	Herkomst en kwaliteit	Gezondheid
Beter Leven 1-ster	x				
Beter Leven 2 sterren	x				
Beter Leven 3 sterren	x				
Dolphin Safe	x				
France Limousin	x				
Gras keurmerk	x				
Label Rouge	x				
Scharrelkippenvlees	x				
Scharrelrundvlees	x				
Scharrelvarkensvlees	x				
Weidezuivel	x				
Fairtrade-Max Havelaar		x	x		
Rainforest Alliance		x	x		
UTZ Certified		x	x		
ASC			x		
Demeter	x		x		
EKO-keurmerk	x		x		
Erkend Streekproduct			x	x	
Europees biologisch keurmerk	x		x		
Milieukeur	x		x		
MSC-keurmerk			x		
VISwijzer*			x		
Ambachtelijk Korenmolenaars Gilde				x	
Beschermd Geografische Aanduiding				x	
Beschermd Oorsprongsbenaming				x	
Gegarandeerde Traditionele Specialiteit				x	
Grated Cheese Quality controlled				x	
Halal				x	
IKB				x	
Koosjer				x	
Vegetarisch keurmerk				x	
Glutenvrij					x
Happy Tooth					x
Verantwoord frituren					x
Vinkje					x
100% volkoren					x

*De VISwijzer is geen keurmerk maar een betrouwbare indeling voor duurzaam gevangen vis.

Tabel 2. Voorbeelden van andere vormen van verduurzaming (al dan niet onderdeel van een keurmerk of logo) op het niveau van de keten en bedrijfsvoering.

Naam	Toelichting
Keten Duurzaam Varkensvlees	Heeft één ster Beter Leven en had tot en met 2015 ook Milieukeur.
Rondeel (kippeneieren)	Heeft Milieukeur en drie sterren Beter Leven.
Volwaard (kippenvlees)	Heeft één ster Beter Leven en wordt vooral verkocht onder Scharrel.
Erkend Kempen Goed	Logo voor producten en diensten, uit de streek waaronder voedsel. Dit laatste valt onder Erkend Streekproduct (zie tabel 1)
Bio+	Valt onder EKO: Merkvorming voor biologische producten (300 producten en 2.000 verkooppunten). Heeft drie sterren Beter Leven.
De Hoevenaer varkensvlees	Initiatief van de Heydehoeve (3 ondernemers) met Duroc Varken en afzet bij onder andere AH. Heeft één ster Beter Leven.
Maatlat Duurzame Veehouderij	Met dit certificaat (initiatief van Rijk) kunnen ondernemers deelnemen aan bijvoorbeeld gunstige fiscale regelingen voor (ver)bouw van stallen.
Veldleeuwerik	Akkerbouw, niet consument gericht maar vooral tbv jaarverslagen ikv MVO. Gezamenlijk concept van o.a. Suiker Unie, Agrifirm en Heineken.
Groen Label Kas	Glastuinbouw, niet consumentgericht evenals Veldleeuwerik.
Big Developments	Duurzaam Varkenshouderij en marktconcept nog in ontwikkeling.
Laanboomkippen	Concept nog ontwikkeling.
ProDromi kraamstallen biggen	Men opteert voor een Beter Leven keurmerk.
Korte keten-initiatieven, zoals:	Boerschappen, Deterra (online), boerderijwinkels (o.a Landwinkel-concept), streekmarkten, aan zorginstellingen, doorgaans met Erkend Streekproduct-keurmerk en sublabels zoals Kempengoed.
Diverse logo's zoals:	De Betere Kip, Uitloopeieren, Good Farming Star (Vion), Kip/Varken van Morgen, Jumbo Bewust (koepellogo voor een groep van producten)
Diverse non-food agro	Zoals: FSC (hout), Fair Flowers Fair Plants, Groenkeur (boomkwekerij), MPS-ABC (sierteelt)

Marktontwikkelingen

In de recent gepubliceerde [Monitor Duurzaam Voedsel](#) 2015 staan de marktontwikkelingen van deze keurmerken (zie tabel 3). De consumentenbesteding aan duurzaam voedsel is in 2015 met 12% toegenomen ten opzichte van 2014. Het aandeel duurzaam ten opzichte van de totale binnenlandse besteding aan voedsel is in dezelfde periode gestegen van 7% naar 8%. Daarmee zet de stijgende trend van de afgelopen jaren door. Het aandeel biologisch is met een geschatte omvang van 1,3 mld euro het grootst, gevolgd door UTZ en Beter Leven.

Het grootste deel aan duurzaam voedsel wordt afgezet in het supermarktkanaal en daar zit ook de grootste groei (figuur 1) waarmee deze partijen een belangrijke factor blijven in het verduurzamingsproces voor de landbouw-agrofood.

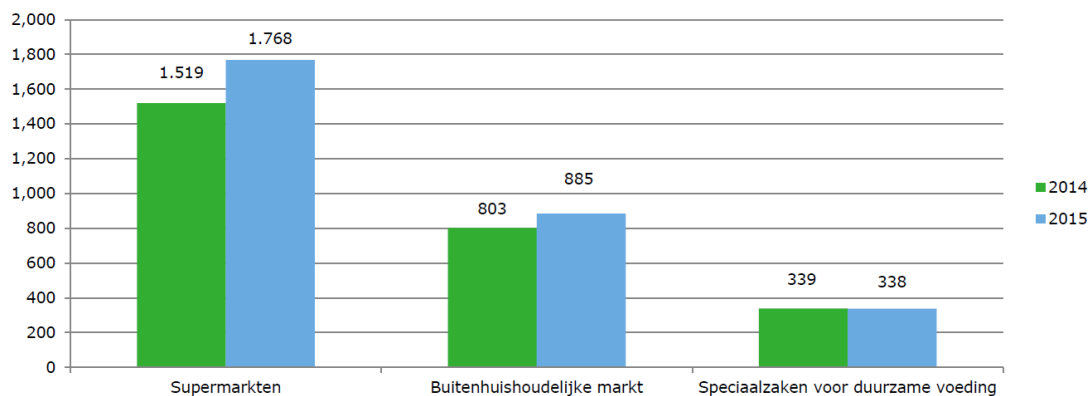
Tabel 3. Bestedingen aan duurzaam voedsel in de gemeten kanalen (a), verdeeld over de keurmerken, in mln. euro (bron: Monitor Duurzaam voedsel 2015).

Keurmerk	2014	2015	Ontwikkeling (%) 2014 - 2015
ASC	26	54	104
Beter Leven	453	563	24
Biologisch	990	1.089	10
Fairtrade/Max Havelaar	283	305	8
Milieukeur	35	38	11
MSC	144	152	6
Rainforest Alliance	116	114	-1
UTZ Certified	714	801	12
Overig (b)	26	38	47
Totaal keurmerken	2.787	3.154	13
-/- Stapeling (producten met meerdere keurmerken) (c)	126	163	
Totaal bestedingen aan duurzaam voedsel	2.661	2.991	12

a) Een deel van de supermarkten is in de gegevens niet meegenomen. De supermarkten die wel in de steekproef zitten hebben een gezamenlijk marktaandeel van circa 70%.

b) De groep overig bestaat uit keurmerken Label Rouge, Scharrel en Vrije Uitloop.

c) Een artikel kan meerdere keurmerken hebben. Het totaal van de keurmerken ligt daardoor hoger dan het totaal aan bestedingen aan duurzame voeding.

Figuur 1. Ontwikkelingen in de besteding aan duurzaam voedsel per kanaal in mln euro (Monitor Duurzaam Voedsel 2015).

Gebruik van keurmerken in ons eigen beleid

Zowel bij de BZV (Brabantse zorgvuldigheidsscore veehouderij) als het GOB (Groen Ontwikkelingsfonds Brabant) spelen bekende keurmerken/certificaten een belangrijke rol bij (ver)gunnigen doordat agrarische bedrijven daarmee aantonen duurzamer te werken dan wettelijk verplicht:

In geval van de BZV gaat het om vergunningverlening van veehouderijbedrijven die willen uitbreiden waarbij naast zaken als wettelijke verplichtingen, dialoog met de omgeving en innovatie ook wordt gekeken naar extra duurzaamheidsprestaties.

In het geval van het GOB gaat het om extra duurzaamheidsprestaties (naast prijs) mee te wegen bij het gunnen van pachtgronden, die onder het GOB vallen, aan agrarische ondernemers.

Voor beide beleidsinstrumenten is een selectie van keurmerken gemaakt en vervolgens is voor deze selectie een rapportcijfer gegeven. Daarbij is, naast de bovengenoemde criteria van Milieu Centraal mbt transparantie, onafhankelijke borging en duurzaamheidsprestaties, ook gekeken naar de specifieke bijdrage van de individuele bedrijven aan de doelen van de BZV en GOB.

Bij de BZV is m.n. gekeken naar de 'stal-prestaties' mbt diergezondheid/zoönose, dierenwelzijn, P-efficiency, brandveiligheid en energie.

Bij het GOB is vooral gelet op het grondgebruik met zaken als waterkwaliteit en -kwantiteit, bodemvruchtbaarheid en biodiversiteit.

Het eindresultaat hiervan (tabel 4) laat zien dat de 'rapportcijfers' per keurmerk verschillen voor de BZV (zie voor meest actuele lijst www.brabant.nl/bzv12) en het GOB omdat de beleidsinstrumenten zich richten op de dierlijke resp. plantaardig sectoren. Ook is zichtbaar dat hierbij keurmerken zitten die niet op de consument gericht zijn maar op maatschappelijk verantwoord ondernemen. Dit zijn o.a. Veldleeuwerik (waarderingssysteem van meerdere afnemers gezamenlijk zoals Suiker Unie, Heineken en Agrifirm), MDV (Maatlat Duurzame Veehouderij) en Foqus-Planet (waarderingssysteem FrieslandCampina). Deze vormen van verduurzaming zijn ook relevant voor de UBA-doelen en de provincie is betrokken geweest bij de ontwikkeling ervan.

Tabel 4. Duurzaamheidsscores (relatieve waarden) van de certificaten (bron notitie Pachtvoorwaarden GOB van SMK en WUR-LR).

Certificaat (Keurmerk)	Thema's	Rapportcijfer GOB-doelen	Rapportcijfer BZV-duurzaamheid
SKAL (biologisch) plantaardig		6.2	0.0
SKAL (biologisch) dierlijk		6.2	3.0
Milieukeur plantaardig		3.8	0.3
Milieukeur dierlijk (incl IKB)		0.3	3.4
Beter Leven * (incl IKB)		0.0	1,7
Beter Leven ** (incl IKB)		0.3	1.9
Beter Leven *** (incl IKB)		0.7	2.7
MDV		0.7	1,1
KKM / Foqus-Planet, DOC etc		0.0	0.9
Weidemelk		1.0	0.3
IKB		0.0	1.1
GLB erkende certificaten (bijv. Veldleeuwerik)		1.0	0

In de huidige POP3-openstellingen voor innovatie van de landbouw en agrofood is als verplicht subsidiecriteria opgenomen dat een aanvraag dient bij te dragen aan de verschuiving van kostenreductie naar meerwaardestrategie. Keurmerken sluiten hierop naadloos aan.

Keurmerken in de landbouw- en voedselsector spelen een cruciale rol in de verduurzaming ervan. Dit vooral wanneer het in alle schakels van de keten is verankerd en het bedrijfsleven daarin een trekkende rol vervult met steun vanuit een maatschappelijke beweging (milieu en dierenwelzijn). Belangrijk is dat daarbij het kaf van het koren wordt gescheiden door een onafhankelijke instantie en op basis van duurzaamheidsprestaties, transparantie en controleerbaarheid. In ons agrofoodbeleid wordt in toenemende mate gekeken naar het gebruik van keurmerken bij vergunningen, pacht van gronden en subsidieverlening.

6. Hoe zijn de verschillende vormen met elkaar te vergelijken?

Gezien het doel van dit onderzoek is voor de vergelijking als uitgangspunt genomen de (potentiele) bijdrage van deze vormen aan het realiseren van de UBA-ambities om de meest duurzame en slimme agrofoodregio van Europa te zijn. Daarvoor wordt gelet op:

1. De (intrinsieke) duurzaamheid: hoeveel is iets duurzamer dan andere vormen?
2. Omvang en groei in volume: bewijst het zich door een groeiende omvang met een gezond verdienmodel?
3. Innovatiekracht: is er sprake van voortdurende vernieuwing en verbetering van duurzaamheidsprestaties?
4. Het effect op het krachtenveld in de transitie landbouw-agrofood: in welke mate kan een vorm bijdragen aan verandering van de bestaande routines en belangen?

Aangezien veel objectieve informatie hierover ontbreekt, wordt de vergelijking vooral gemaakt aan de hand van inschattingen en voorbeelden. Voor deze vergelijking is onderscheid gemaakt in drie categorieën:

- a. *Keurmerken*: zie hoofdstuk 5 en tabel 1.
- b. *Koplopers*: (groepen van) ondernemers, al dan niet agrariërs, die bijdragen aan de beoogde transitie met een vernieuwend en duurzamer concept waarmee ze zich onderscheidend in de markt zetten en meerwaarde weten te creëren, vaak mede met een keurmerk.
- c. *Technische en bedrijfsmatige vormen van verduurzaming*: vaak vallend onder de categorieën precisie-landbouw, emissiearme stallen, datafificatie/online verkoop en reststroomverwaarding.

Tabel 5 geeft een overzicht waarbij per duurzaamheidsvorm bovengenoemde aandachtspunten zijn gewaardeerd zoals hieronder toegelicht. Dit resultaat is niet meer dan een algemene indruk en is aan verandering onderhevig door de snelle ontwikkelingen.

Ad 1. De (intrinsieke) duurzaamheid: hoeveel is iets duurzamer dan andere vormen?

Voor de keurmerken geldt dat er grote onderlinge verschillen zijn in 'kwaliteit' zoals in hoofdstuk 5 aangegeven. Dit geldt zowel voor de duurzaamheidsprestatie als de mate waarin dit is geborgd door transparantie en een onafhankelijke accreditatie. Milieu Centraal heeft op basis van deze criteria uit ruim 150 keurmerken een groep van 13 topkeurmerken benoemd die voldoende scoren op deze punten. Van deze top-keurmerken zijn alleen die voor dit onderzoek relevant als ze een productiebasis in Brabant kennen. Dit zijn:

- ∇ Beter Leven keurmerk (2 en 3 sterren)
- ∇ EKO / Demeter / Europees keurmerk voor biologische landbouw
- ∇ Milieukeur

Demeter is de biologisch-dynamische variant binnen de biologische landbouw met wat extra eisen zoals voor dierenwelzijn en kringloopsluiting. Beide vallen onder het Europese keurmerk voor biologische landbouw.

Erkend Streekproduct wordt niet als topkeurmerk gezien, maar de daaronder vallende producten hebben vaak wel een EKO of Milieukeur keurmerk. Erkend Streekproduct kent verschillende licentiehouders die hun eigen logo voeren zoals in Brabant: Kempengoed, Groene Hart en De Brabantse Wal. De afzet is vaak via korte ketens, zoals boerderijwinkels en directe afzet in lokale markten, restaurants, zorginstellingen en (lokale)webwinkels.

Keurmerken en koplopers

Verschillende andere keurmerken (afzetconcepten) dragen het keurmerk van Beter Leven, EKO en/of Milieukeur (tabel 2). Vaak met maar één Beter Leven ster, zodat ze niet altijd tot de groep van top-keurmerken vallen. In deze groep zitten wel veel koplopende ondernemers met (afzet)concepten die een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan de verduurzaming (zie ad 4).

Beter Leven, EKO, Milieukeur of toch gangbaar?

Welke van deze drie vormen is het duurzaamst? Beter Leven is specifiek gericht op het welzijn van landbouwhuisdieren en laat andere duurzaamheidsaspecten grotendeels buiten beschouwing (al overweegt men om dit te verbreden). Milieukeur richt zich op dierenwelzijn, natuur en milieu. Hetzelfde geldt voor biologische landbouw, maar voor de biologische landbouw zijn de eisen met betrekking tot dierenwelzijn, antibioticagebruik, kringloopsluiting, bemesting en gewasbescherming hoger dan bij Milieukeur. Daar staat tegenover dat door de strengere eisen voor de biologische productie de gewasopbrengsten 10%-20% lager kunnen liggen waardoor voor dit concept meer landbouwareaal nodig is dan voor Milieukeur en gangbare teeltwijzen (wat ten koste kan gaan van het natuurareaal).

Voor de dierlijke sectoren geldt hetzelfde omdat biologisch vee (m.n. door de langere levensduur) een lagere voedselconversie kent dan Milieukeur en de gangbare veehouderij. Zo leidt de productie van biologische kip tot 5,2 kilo broeikasgas per kg vlees en voor de snelgroeïende (plof)kip is dat 3,3 kilo broeikasgas per kg vlees. Qua dierenwelzijn worden er ook kanttekeningen gemaakt omdat een plofkip bij slacht bijna 2x zo zwaar is als een biologische kip, zodat per kg kippenvlees 2x zo veel biologische kippen moeten worden gedood dan plofkippen.

Eiwit transitie

Noemenswaardig zijn de enorme verschillen in duurzaamheid van de verschillende landbouwproducten. Bijvoorbeeld, de verschuiving van ons dieet van dierlijk naar plantaardige eiwitten en de gevolgen daarvan voor de landbouw hebben een grotere impact op de verduurzaming van de landbouw en voedselketen dan bijvoorbeeld een massale omschakeling van gangbaar naar biologisch (zie ook figuur 2). Een bekend initiatief op dit thema is De Vegetarische Slager waarbij eiwit van peulgewassen wordt verwerkt tot producten die qua structuur en smaak erg lijken op die van vlees met een snel stijgende omzet tot 10 mln euro in 2016. Andere initiatieven zijn die van BOON met een marktconcept voor de herwaardering van bonen, Protix met insecten-eiwit uit mest voor veevoer en Agrifirm met Nederlandse soja voor veevoer.

Circulaire landbouw en reststroomverwaarding

Circulaire economie is een verbindend thema, dat niet alleen bijdraagt aan arbeidsmarkt- en economische ontwikkeling, maar ook aan meerdere maatschappelijke opgaven zoals verduurzaming van de landbouw, een vitaal en krachtig watersysteem, versnelling van de energietransitie, slimme en duurzame mobiliteit en sociale veerkracht (bron: Strategische verkenning Circulaire Economie, dd 9-03-17, iov provincie Noord-Brabant). Voor de landbouw- en voedselketen passen daarin initiatieven die zijn gericht op: hoogwaardig verwaarden van biomassa richting materialen, chemie, inhoudstoffen en energie; mest- en mineralenverwaarding, eiwittransitie (zie vorig kopje) en het tegengaan van voedselverspilling.

Hoewel het objectief vergelijken van de duurzaamheid erg lastig is, komt het beeld naar voren dat gemiddeld genomen producten met het EKO-keurmerk het best scoren, met daarna de meeste andere keurmerken zoals Milieukeur en Beter Leven (het zogenaamde tussensegment) en vervolgens gangbaar. Groter is het potentiële effect van ons dieet, vooral het gebruik van plantaardige eiwitten als vervanging van dierlijke eiwitten en in mindere mate het gebruik van lokaal geproduceerd voedsel en reststroomverwaarding.

Figuur 2 Voedsel met verschillende keurmerken op een maatlat voor duurzaamheid (indicatief) en het effect van lokale productie, reststroomverwaarding en eiwitbron.

Ad 2. Omvang en groei in volume: bewijst het zich door een groeiende omvang met een gezond verdienmodel?

Investerings in verduurzaming verhogen meestal de productiekosten die terugverdiend moeten worden voor de bedrijfscontinuïteit. Vaak zal dit uit de markt gehaald moeten worden wat een moeizaam proces is vanwege de (machts)verhoudingen in de agrofoodketen (zie ad 4). Voor producten uit de biologische landbouw lukt dit enigszins. Een voorbeeld is de hogere prijs voor biologische melk ten opzichte van gangbaar die in 2016 leidde tot veel aanmeldingen van melkveehouders voor omschakeling bij Friensland Campina en Eko-Holland. Toch blijft zelfs voor biologische producten de meerprijs voor de agrariër continu een kwetsbaar punt omdat bij een groeiend marktaandeel de discounters meer gaan stutten met biologisch. Voor andere vormen zoals Milieukeur en Beter Leven (en de daarbinnen vallende keurmerken) zit het voordeel voor de landbouwer vaak meer in het voorkeursrecht tot levering dan in een hogere afname prijs. Voor Rondeel zijn met AH prijsafspraken gemaakt voor levering, maar dit is vrij uniek en kwetsbaar.

Van de topkeurmerken met een productiebasis in Nederland/Brabant heeft biologisch verreweg het grootste aandeel, qua bestedingen (tabel 3). De productieomvang is hieraan gerelateerd. Dit omdat voor biologische producten de in- en export ongeveer gelijk is. Voor de ander twee geldt dat ze voornamelijk zijn gericht op de binnenlandse markt.

Na biologisch komt Beter Leven met circa de helft lagere omvang en vervolgens op afstand Milieukeur (3% ten opzichte van biologisch). Van deze drie keurmerken is het groeipercentage van Beter Leven met 24% het hoogst, ten opzichte van de andere twee (10% en 11 %).

Het product van het duurzaamheidsverschil (ad 1) en de omvang (ad 2) geeft een soort saldo duurzaamheidseffect. Dit saldo gebruiken partijen als supermarkten en grote slachterijen vaak als argument om te kiezen voor kleine duurzaamheidsstappen in plaats van grote stappen die leiden tot producten, die door het grotere prijsverschil met gangbaar, moeilijker zijn te vermarkten. Zo verschilt bijvoorbeeld de productie van De Kip van Morgen maar weinig ten opzichte van de snelgroeiende (plof) kip (en wordt dit niet onafhankelijk gemonitord) maar wordt het overgrote deel van kippenvlees in de Nederlandse supers al onder dit predicaat verkocht.

Biologisch scoort qua omvang het best, gevolgd door Beter Leven en met afstand gevolgd door Milieukeur. Daar staat tegenover dat biologisch al veel langer bestaat dan de andere twee keurmerken en meer tijd heeft gehad zich te ontwikkelen.

Ad 3. Innovatiekracht: is er sprake van voortdurende vernieuwing en verbetering van duurzaamheidsprestaties?

Voor de biologische landbouw is dit in de periode 2000 – 2010 uitgebreid onderzocht en aangetoond en onder meer gerapporteerd in het [WUR-rapport Biologische Landbouw Inspireert](#). Bekende succesvolle voorbeelden zijn: GPS-besturing tractoren voor betere bodemkwaliteit; natuurlijke plaagbestrijding, mechanische onkruid bestrijding, dierenwelzijn (voorkomen van snavelbranden en onverdoofd castreren); maatregelen ten behoeve van lager antibioticagebruik, Stichting Merkartikel Bio-plus (merkvorming voor vers-artikelen met enorme boost in afzet); opzet van korte ketens en de opkomst van verbrede landbouw, maar ook voor de opkomst van andere keurmerken zoals genoemd in tabel 2. Dit zijn voorbeelden die zijn ontwikkeld in de biologische landbouw en vervolgens zijn overgenomen in de gangbare landbouw waardoor deze sneller verduurzaamt. Juist door de beperkingen die de biologische landbouw zichzelf oplegt is de behoefte aan innovatie in deze sector groter, en waarvan de gangbare landbouw profiteert. Daarnaast worden de regels in de biologische landbouw geleidelijk strenger om het verschil met de andere vormen van landbouw te behouden en daarmee hun exclusieve marktpositie.

Hetzelfde maar in mindere mate geldt ook voor Beter Leven, Milieukeur en andere keurmerken zoals genoemd in tabel 1 en 2. Dit is echter minder gedocumenteerd.

De extra eisen die met een keurmerk aan de productie en verwerking van landbouwproducten worden gesteld geven een extra prikkel tot innoveren. Voor het EKO-keurmerk van de biologische landbouw is dit het meest prominent.

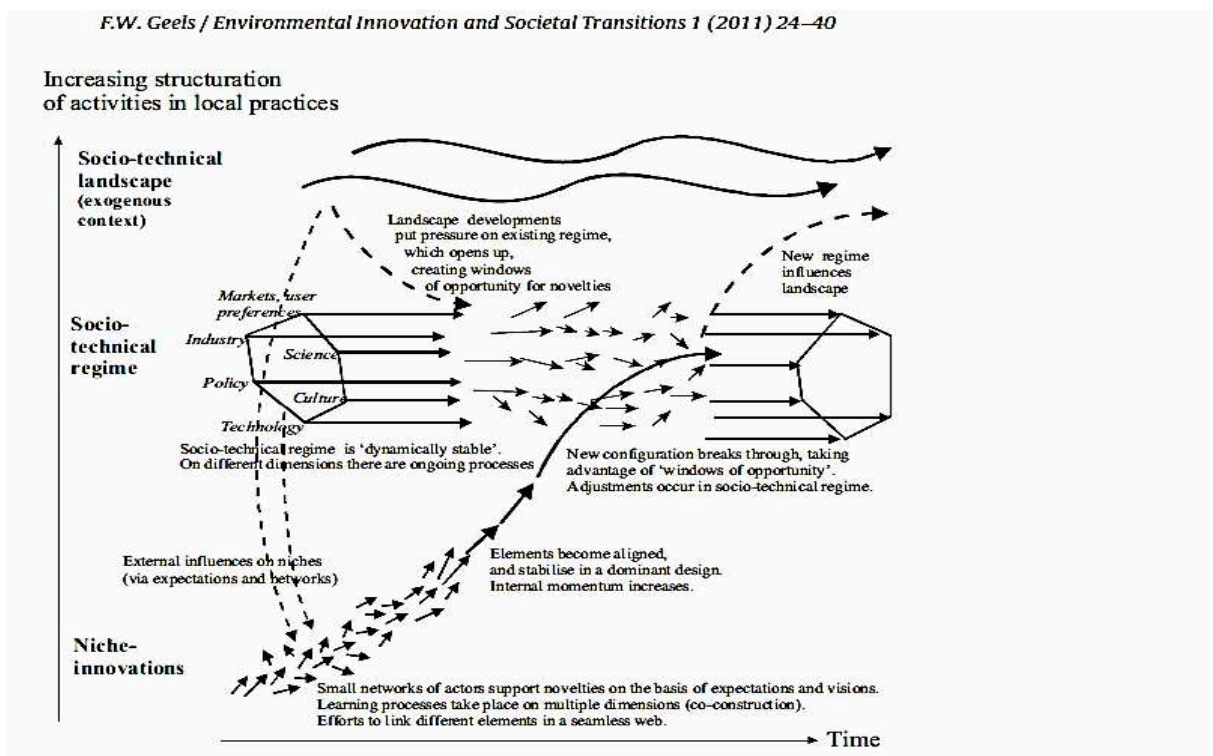
Ad 4. Het effect op het krachtenveld in de transitie landbouw-agrofood: in welke mate kan een vorm bijdragen aan verandering van het bestaande systeem?

Het bestaande dominante systeem ('regime') voor de landbouw en agrofood, gepreoccupeerd met kostenreductie lijkt haar uiterste houdbaarheidstermijn te naderen. Het krachten spel van routines, processen, regels, denkkaders, belangen en structuren dat in het verleden erg succesvol was zorgt nu voor maatschappelijk ongewenste effecten. Het transitieproces in deze sectoren is onvermijdelijk en al gaande. Het gaat erom dat de actoren hieraan samen zo goed als mogelijk invulling geven, leidend tot nieuwe robuuste systemen die de samenleving wenst en economisch gezond zijn.

Wetenschappelijke inzichten over transitieprocessen laten zien dat hiervoor radicale innovaties (koplopers) nodig zijn (Grin en Schot²). Deze innovaties moeten tijdelijk worden afgeschermd (in een 'niche') van de invloed van het regime om zich te kunnen ontwikkelen in termen van leerprocessen, netwerken, visie en opschaling om een rol te spelen in verandering van dit regime (figuur 3).

² Prof J. Grin is verbonden aan de Universiteit van Amsterdam en Prof Johan Schot is directeur van Science Policy Research Unit (SPRU) Universiteit Sussex. Zij vormden samen met Prof. Jan Rotmans de directie van het Kennisnetwerk Systeeminnovaties en transities (KSI). ("In een studie uit 2012 'Research Policy' stond SPRU 2e achter Harvard University als het gaat om onderzoeksimpact in innovatie studies").

Figuur 3. De rol van radicale innovaties in het transitieproces.

In de (Brabantse) landbouw en agrofood kennen we koplopers met radicale innovaties die een belangrijke rol kunnen vervullen in het gewenste transitieproces. Deze verdienen het om, in het kader van de UBA-ambities, gekoesterd te worden zodat ze zich door-ontwikkelen en de niche ontgroeien. Deze koplopers hebben het namelijk doorgaans erg zwaar en de kans dat ze 'sneuelen' is groot omdat het bestaande regime (krachtenspel) ze als het ware niet toelaat.

Met koplopers worden hier vooral bedoeld de (groepen van) ondernemers, al dan niet agrariërs, die bijdragen aan de beoogde transitie met een vernieuwend en duurzamer (bedrijfs)concept waarmee ze zich onderscheidend in de markt zetten en meerwaarde weten te creëren, zoals met een keurmerk.

Koplopers met koplopende concepten en keurmerken die het kansrijkst zijn om het huidige regime uit te dagen onderscheiden zich met name met de volgende kenmerken:

- Duurzaamheid en innovatie;
- Slim inspeland op ontwikkelingen en consumententrends;
- Bewezen robuust verdienmodel met een volgerspotentieel.

Ad a. Zie ook hoofdstuk 4. Het gaat hier niet om innovaties die het bestaande regime langer in stand houden door de nadelen van de huidige systeemfouten aan te pakken, maar om bovengenoemde radicale innovaties. Bedrijven die het huidige systeem bepalen, de zgn systeembedrijven, hebben vaak minder belang bij ingrijpende veranderingen. Dat geldt wel voor koplopers die kansen zien om met oplossingen te komen voor de tekortkomingen van het huidige systeem

Ad b. Hierbij wordt gedacht aan de kansen door veranderende wensen van burgers en consumenten, internationale handel, ontwikkelingen op het terrein van technologie, datascience en logistiek. Dat wil zeggen dat kansen worden gepakt door: de verschuiving van commodity's naar specialities; verschuiving van dierlijke naar plantaardige eiwitten; opkomst van online waardeketens; export van kennis en kunde; en cross-overs met hightech, biobased en gezondheid zoals bij resp. precisielandbouw & robotisering, reststofverwaarding en personalised voedsel.

Ad c. Hierbij gaat het om concepten die zich op kleine schaal hebben bewezen met meerwaardecreatie waarbij duurzaamheid een onderdeel (asset) is van een robuust verdienmodel en die daarmee kunnen fungeren als opiniemakers en aantrekkelijk worden voor volgers.

Concepten die naar verwachting positief scoren op bovenbeschreven drie onderdelen zijn de drie besproken topkeurmerken met de biologische landbouw voorop. De biologische landbouw lijkt het meest succesvol om het huidige regime uit te dagen door onderscheidend te blijven qua duurzaamheid, innovatiekracht en verdienmodel (zie hoofdstuk 6). Dit laatste getuigt het marktaandeel van 4,3% in de retail waarmee invulling wordt gegeven aan de meerwaardestrategie waarbij de kosten voor bovenwettelijke investeringen in duurzaamheid uit de markt worden gehaald. Dat wil zeggen, waarbij milieu dus onderdeel is van de prijsvorming, ook al komt dit meer onder druk van het regime naarmate de marktvolumes voor biologisch toenemen. Andere voorbeelden waarbij de biologische landbouw invloed heeft op het 'regime' is de spin-off van keurmerken in het middensegment, De Groene Weg en Bio-plus. De Groene Weg was een zelfstandige biologische slachterij dat in 2003 is overgenomen door Vion/Dumeco. Stichting Merkartikel Bio-plus, ontwikkeld voor supermarkten, is zo succesvol geworden dat Jumbo deze nu vervangt door haar eigen private label voor biologisch.

Verwacht mag worden dat keurmerken ook een positieve invloed hebben op consumentenkeuzes voor duurzamere producten omdat men door de logo's in het schap hierop attent wordt gemaakt (of dit werkelijk zo is, is in deze studie niet nagegaan). Dit wordt waarschijnlijk bij Biologisch en Beter Leven versterkt omdat ze onderdeel vormen van een leefstijl en maatschappelijke beweging die vanuit consumenten en milieubelangen worden gedreven.

Naast de landelijke keurmerken zijn de volgende (Brabantse) koplopende concepten in beeld om bij te dragen aan verandering van het systeem: De Vegetarische Slager, Keten Duurzaam Varkensvlees, Rondeel, maar ook Veldleeuwrik en Streekproducten. Dit geldt nochtans in mindere mate ook voor het Heydehoeve-concept, de DutchQuinoaGroup, Kwatrijnstal, Big Developments, Smits Eieren en Pluimvee, De Herenboeren en voor allerlei initiatieven in een vroeg stadium zoals die bijvoorbeeld door LIB worden ondersteund (Laanboomkippen, Nedersoja, Weidevarkens, etc). Al deze koplopers maken doorgaans ook gebruik van een van de drie top-keurmerken. Daarbij zien we dat sommige koplopende ondernemers vinden dat deze keurmerken onvoldoende de 'lading dekt' van hun product en behoefte hebben aan een nieuw keurmerk. Anderzijds kunnen deze koplopers mogelijk een rol vervullen om bestaande en bij de consument bekende keurmerken verder te laten ontwikkelen en te laden. Een voorbeeld is de verbreding van het Beter Leven keurmerk, van alleen dierenwelzijn naar andere thema's zoals milieu.

Tot slot dient rekening te worden gehouden dat initiatiefnemers buiten de agrofoodsector (door investeerders gedreven) een grote invloed kunnen hebben op het transitieproces. Hierbij zijn vooral online aanbieders in beeld, zoals HelloFresh en Picnic die opkomen naast de online

activiteiten van o.a. Albert Heijn en Jumbo. Of dit leidt tot meer verduurzaming is onzeker omdat het 'regimespelers' zijn die vooral gangbaar voedsel aanbieden maar op een nieuwe wijze.

Voor grote stappen in verduurzaming van de landbouw en voedselketen, zoals in de UBA verwoord, is een ingrijpende verandering van het bestaande systeem vereist. Daarvoor zijn topkeurmerken en koplopers nodig (binnen en buiten de sector) met radicale innovaties die dit systeem met bijbehorend krachtenveld kunnen beïnvloeden. Dat wil zeggen koplopers die met een bewezen verdienmodel, als opiniemakers en met een volgerspotentieel kunnen bijdragen aan een verschuiving van kostenreductie naar meerwaardecreatie waarbij maatschappelijke waarden (zoals milieu en dierenwelzijn) onderdeel gaan vormen van de prijsvorming en niet meer worden afgewenteld. Met koplopers worden hier vooral bedoeld (groepen van) ondernemers die met een vernieuwend en duurzamer (bedrijfs) concept zich onderscheiden in de markt, zoals met een keurmerk. Biologisch scoort goed in het beïnvloeden van dit systeem, maar belangrijk zijn ook Beter Leven, Milieukeur en een aantal (Brabantse) koplopers goed zoals De Vegetarische Slager, Keten Duurzaam Varkensvlees, Rondeel, Veldleeuwrik en Erkend Streekproduct.

7. Welke vormen verdienen de meeste inzet met stimuleringsmiddelen?

Onder stimuleringsmiddelen wordt in dit verband verstaan het ondersteunen in de vorm van meedenken, vertrouwen geven, (ver)gunnen (zoals bij BZV en GOB, zie pag. 10), in contact brengen met waardevolle netwerken en financieel.

De vormen die de meeste inzet met stimuleringsmiddelen verdienen zijn:

A. Die het grootste potentieel hebben om bij te dragen aan het realiseren van de UBA-ambities.
In hoofdstuk 6 is dit uitgewerkt aan de hand van de karakteristieken: intrinsieke duurzaamheid, omvang en groei, innovatiekracht en effect op krachtenveld. Een belangrijke conclusie daarvan is dat koplopers nodig zijn voor de transitie naar de meest duurzame en slimme agrofoodregio van Europa. Daarvoor zijn vooral in beeld gekomen de drie topkeurmerken (Biologisch, Milieukeur en Beter Leven) en koplopers zoals KDV en De Vegetarische Slager (zie bovenstaand kader).

B. Waar de ontwikkeling ervan nog niet of onvoldoende vanzelf door de agrofoodsector en de markt wordt opgepakt.

Wanneer de koplopers voldoende ruimte krijgen zich te ontwikkelen en de markt dit voldoende oppakt, is stimulering door de overheid niet nodig en kan deze zelfs marktverstrend werken.

Wat betreft de drie top-keurmerken, deze ontwikkelen zich qua omzet met 10% - 24% (tabel 3) en hun groei is grotendeels door de sector en markt gedreven. Dat is een goed resultaat, maar aangezien het aandeel hiervan in de gehele landbouw nog klein is (<5%) gaat deze ontwikkeling zelfs met de huidige groeipercentages onvoldoende snel en verdienen deze vanuit beleid aandacht. Bovendien geldt dat die 24% vooral debet is aan de groei van één Beter Leven ster wat slechts een kleine verbetering inhoudt voor enkel het thema dierenwelzijn.

Voor de koplopers geldt over het algemeen nog sterker dat het huidige 'regime' ze als het ware nog niet toelaat waardoor ze een concurrentienadeel ondervinden en stimulering vanuit provinciaal beleid opportuun is.

C. Waarmee de stimuleringsmiddelen het meest effectief kunnen worden ingezet.

Hiermee wordt bedoeld het rendement van de beleidsinzet. Dit is afhankelijk van het specifieke initiatief of actie die wordt ondernomen om de gewenste ontwikkeling te versnellen en wordt o.a. bepaald door de haalbaarheid om het beoogde resultaat te bereiken, de fase in het innovatie en ontwikkelingsproces en het stimuleringsinstrument dat daarvoor wordt ingezet. Voor de biologische landbouw is dit uitgewerkt in de [memo gedeputeerde Spierings aan PS](#) van 19-12-16.

Steunen van één of meerdere keurmerken/koplopers?

Het is nuttig om (initiatieven van) meerdere (top-)keurmerken en koplopers te ondersteunen, omdat:

- Het lastig is te voorspellen welke vorm op termijn de grootste bijdrage zal leveren aan de verduurzaming. Daarvoor is het krachtenveld te complex en de dynamiek te groot; wat nu de beste is kan over een jaar weer anders zijn.
- Het bijdraagt aan een meer diverse (en minder kwetsbare) landbouwsector die onder andere beter inspeelt op veranderende consumentenwensen, nieuwe inzichten over gezondheid én op kansen en beperkingen van de ruimtelijke verscheidenheid, zoals de nabijheid van natuur en steden.
  - o Verdeling van de beleidsinzet de risico's verlaagt op concurrentievervalsing in relatie tot andere vormen met vergelijkbare duurzaamheidsclaims.
  - o Te veel stimulering van één vorm kan leiden tot verstoring van het nog fragiele evenwicht tussen vraag en aanbod omdat de marktvolumes van producten met deze concepten nog relatief klein zijn. Een bekend voorbeeld hiervan is het Rijksbeleid voor stimulering van de biologische landbouw waarbij door een aantrekkelijke omschakelingsregeling voor varkenshouders de productiecapaciteit in de biologische varkenshouderij in 2002 veel sneller groeide dan de marktvrage waardoor een deel van deze ondernemers in moeilijkheden kwam.

Omdat het huidige systeem met bijbehorende belangen, regels, routines en denkwijzen, deze top-keurmerken en koplopers als het ware niet toelaat zich voldoende (snel) door te ontwikkelen (zie hoofdstuk 6, ad 4), kennen ze een concurrentienadeel en is ondersteuning vanuit de UBA wenselijk en gelegitimeerd. De drie top-keurmerken en beoordeelde koplopers zijn op de drie besproken criteria ongeveer gelijkwaardig positief gewaardeerd voor ondersteuning (tabel 5) aangezien ze zich hierin weinig onderscheiden en een effectieve inzet van provinciale stimuleringsinstrumenten afhankelijk is van het specifieke initiatief (project) of actie die daarmee wordt ondersteund. Om deze en bovengenoemde redenen is het nuttig om (initiatieven van) meerdere top-keurmerken en koplopers te ondersteunen. Het betreft de top-keurmerken EKO, Milieukeur en Beter Leven. Voorbeelden van koplopers zijn De Vegetarische Slager, Keten Duurzaam Varkensvlees, Rondeel, Veldleeuwrik en korte meerwaardeketens.

De criteria zoals beschreven in de hoofdstukken 4, 5 en 6 kunnen helpen in het maken van onderbouwde keuzes in het al dan niet ondersteunen van bestaande en nieuwe koplopers met de daaraan verbonden initiatieven (zie overzicht in tabel 5). De keuze van het stimuleringsinstrument is onderwerp van hoofdstuk 8.

8. Waaraan hebben deze vormen behoefte om zich te ontwikkelen en welke provinciale stimuleringsinstrumenten lijken daarvoor het meest opportuun?

De besproken top-keurmerken en koplopers doorlopen een langjarig proces van ontwikkeling en opschaling vanuit de niche naar mainstream en kunnen hierbij met verschillende provinciale stimuleringsinstrumenten worden gesteund. Dit proces van ontwikkeling en opschaling is voor deze keurmerken en koplopers nodig om een rol te pakken in de transitie van het huidige landbouw- en voedselsysteem. Voor elke fase van ontwikkeling en opschaling is er een andere behoefte bij deze concepten om de benodigde stappen te doorlopen (en uit de valley of death te komen).

In het kader van de UBA (en deels ook de BrUG, GOB en Economisch Programma) zijn voor de verschillende fasen onderscheidende stimuleringsinstrumenten beschikbaar om de meest perspectiefvolle keurmerken en koplopers te steunen. Figuur 4 geeft een algemene ruwe schets van de (provinciale) instrumenten die hiervoor het meest in beeld zijn. Daarbij is aangegeven hoe ze zich tot elkaar verhouden in het innovatie- en transitieproces voor verduurzaming van de landbouw en voedselketen. Tabel 5 geeft een toelichting op deze en aanvullende stimuleringsinstrumenten.

De [memo gedeputeerde Spierings aan PS](#) geeft een uitgewerkt voorbeeld hoe de provincie haar stimuleringsinstrumenten inzet voor de biologische landbouw.

Tabel 5. Indicatieve waardering van enkele belangrijke vormen van verduurzaming van de landbouw en voedselketen (toelichting zie resp. hoofdstukken).

Vorm Ketenconcept (keurmerk/ koploper)	Criteria voor inzet met provinciale stimuleringsinstrumenten (hs 7) (niveaus: -, 0, +, ++); gangbaar is hierbij met niveau 0 als referentie genomen.																		
	Potentieel om bij te dragen aan UBA-ambities (hs 6)													Omvang en groei	Innovatie- kracht	Effect op krachtenveld	Meerwaarde van de steun (#)	Effectiviteit van de steun (#)	
	Intrinsieke duurzaamheid (*) (hs 4)																		
	Planet					People				Profit									
A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M							
Gangbaar	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	nvt	nvt	nvt	
EKO plantaardig	++	?	++	+	+	+	++	++	+	+	+	+	+	++	++	+	+	+	
EKO dierlijk	+/0	-	+	+	+	-	++	++	+	+	?	+	+	++	++	+	+	+	
Milieukeur	+	+	++	+	+	+	+	+	0	0	?	+	+	+	+	+	+	+	
Beter Leven	0/-	0	0	0	0	-	++	+	+	?	?	+	+	++	+	+	+	+	
KDV	+	+	+	0	+	+	+	+	+	+	?	?	+	+	++	++	+	+	+
Rondeel	+	+	0	+	+	0	++	++	+	?	?	+	+	0	+	+	+	+	
Veldleuwerik	+	+	+	+	+	+	0	0	0	?	?	?	+	+	+	+	+	+	
Vegetarische Slager	+	++	++	+	++	++	++	0	0	+	0	0	+	++	+	++	+	+	
Erkend Streekproduct	?	?	?	?	?	?	?	+	+	?	?	?	?	+	?	+	+	+	
Minimum eis nieuw concept	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
'Techniek'																			
Precisielandbouw	+	+	+	+	+	0	0	0	0	+	0	+	+	+	+	+	+	+	
Emissiearme stal	+	0	+	+	0	++	+	+	0	0	0	+	+	+	+	+	+	+	
Online korte ketens	?	?	?	?	?	?	0	+	+	++	0	0	+	+	+	+	+	+	
Reststr.verwaarding	+	+	?	?	++	0	0	?	0	+	+	0	+	+	+	+	+	+	

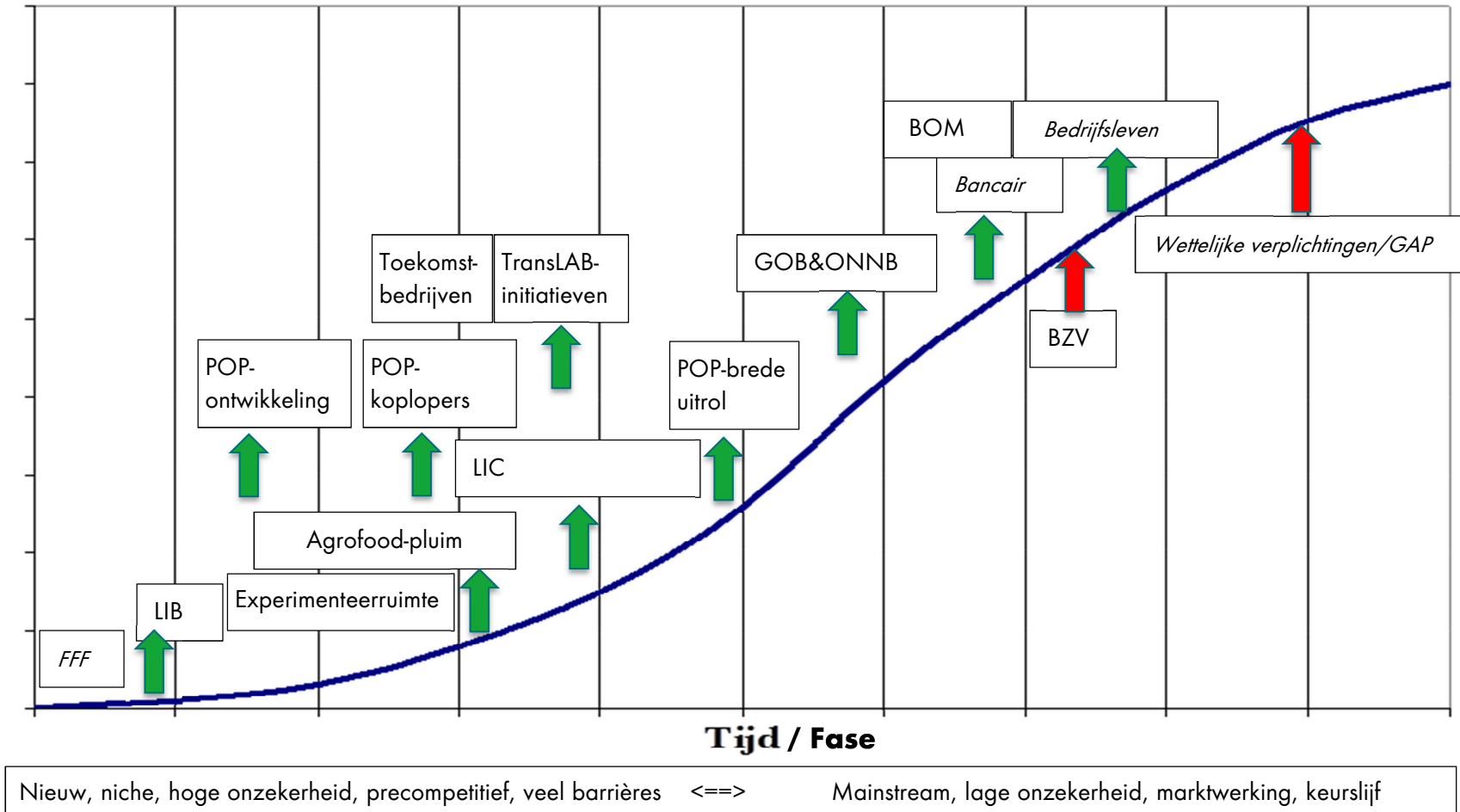
(#) afhankelijk van specifiek initiatief, in tabel standaard op + gezet vanwege de algemeen positieve rol in realisatie UBA-doelen.

(*) duurzaamheidsthema's:

A	emissies van nutriënten (incl ammoniak) en gewasbeschermingsmiddelen	F	omgevingskwaliteit (gezondheidsrisico's; fijn stof, geur, licht)	J	bedrijfsrendement
B	emissies van broeikasgassen (klimaat)	G	dierengezondheid en welzijn (incl brandveiligheid)	K	werkgelegenheid
C	effect op biodiversiteit	H	cultuur en welzijn (relatie stad-platteland; consument/burger-producent)	L	arbeidsomstandigheden (werkvreugde en veiligheid)
D	effect op landschap (zicht)	I	eerlijke handel	M	kennis en kunde
E	grond- en hulpstoffen (zuinig gebruik en kringloop-sluiting): water, energie, mineralen, bodem, lucht				

Figuur 4. Een schets van enkele belangrijke provinciale stimuleringsinstrumenten zoals ze zich tot elkaar verhouden bij het inspelen op de behoeften van koplopers met hun initiatieven in het innovatie- en transitieproces voor verduurzaming van de landbouw en voedselketen. De rode pijlen betreffen reguleren en de schuine letters zijn gebruikt voor enkele niet-provinciale 'instrumenten' (zie toelichting tabel 6).

Omvang / aandeel in sector

Tabel 6. Enkele stimuleringsinstrumenten voor het innovatie en transitieproces in de landbouw-agrofood (fig 4). In schuine letters enkele van de relevante instrumenten buiten de provincie.

Instrument	Toelichting
<i>FFF</i>	<i>Fools-Friends-Family: het informele circuit van ondernemers voordat een instelling in beeld komt; helemaal voorin het innovatie proces met low-profile support/meedenken.</i>
UBA/Innovatie/LIC	Landbouw Innovatie Campus / Cloud: Inspireren van ondernemers (nog bewust onbekwaam) om strategische bedrijfs-keuzes te maken voor de toekomst
../LIB	Innovaties vooraan in het proces: steunen moreel, netwerk, inhoudelijk en financieel
../TransLAB	Koplopende concepten/opinieleders met potentieel voor benodigde transitie agrofood bewezen; en navolgbaar voor grote groep, cq opschaalbaar. Deze helpen door te ontwikkelen naar mainstream door het slechten van barrières vanuit 'regime'.
../Toekomstbedrijven	Bedrijven die inspirerend zijn voor andere bedrijven en beleid mbt de landbouw van de toekomst. Deze helpen op bedrijfs-niveau te ontwikkelen en die inspirerende rol goed te vervullen.
../Agrofood-pluim	Communicatie-instrument waarbij inspirerende ondernemers in het zonnetje worden gezet om navolging te bevorderen.
Economisch progr & Innov.progr Agrofood	Link met econ. Programma met speerpunten, ondersteuning makel & schakelcapaciteit, evenementen en projectondersteuning ikv m.n. MIT en EU-programma's (zie hieronder)
POP3-ontwikkeling	Subsidiëring van projecten tbv samenwerkingsverbanden voor ontwikkelen en praktijkrijp maken van innovaties.
POP3-koplopers	Projectmatige fysieke innovatieve bedrijfsinvesteringen: eerste uitrol door koplopers/opinieleders
POP3-brede uitrol	Projectmatige kennisuitwisseling voor brede uitrol van kennis en innovaties.
Econ progr/OP-Zuid & Interreg	Stimuleren Innovaties vanuit MKB resp Grensoverschrijdende samenwerking
UBA/Heldere kaders/BZV	Uitbreidingsruimte stallen bij voldoende duurzaamheidspunten.
UBA/Heldere kaders / Experimenteeruimte	Naast BZV-kader incidenteel bieden van extra (planologische) ruimte bij vernieuwende duurzame bedrijfsconcepten (Panel Zorgvuldige Veehouderij) ; Green Deals
N&M/GOB	Uitgifte van pachtgronden met voorkeurspositie duurzame landbouw (certificaten)
N&M/ONNB	Ondernemend Natuurnetwerk Brabant, aantrekkelijk voor duurzamere vormen landbouw
N&M/ plan vitale bodem (in progress)	Focus op landbouw met aandacht voor berging water, nutriënten, etc irt natuur, milieu, waterbeheer en voedselproductie, vnl door stimulering.
BOM	Ondersteuning ondernemers (MKB) door advies, makel/schakel en revolverende fondsen (innovatie in beheer voor provincie)
<i>KvK</i>	<i>Voornamelijk informeren en doorverwijzen ondernemers</i>
<i>Bancair</i>	<i>Financiering (markt)</i>